

Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ՀԱՅ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Միջին դարերում հայ մատենագրությունը տարբեր բնույթի առնչություններ է ունեցել արաբ մատենագրության հետ: Սույն հոդվածում նպատակ ունեք անդրադառնալ նրա մի ճյուղին՝ քրիստոնյա արաբական մատենագրության՝ առնչությունները հայ միջնադարյան գրականության հետ:

Հետևանոս արաբների բանավոր գրույցների հետ զուգահեռ Դ—Է դարերում Արաբիայում ծնունդ է առնում քրիստոնյա արաբական մատենագրությունը: Փորձեր են եղել Աստվածաշունչը արաբերենի թարգմանելու, իսկ, բացի դրանից, Զ դարում եղել են քրիստոնյա արաբ (քեդվին) բանաստեղծներ, մանավանդ Հիրայում (Միջագետքի հարավում):

Մահմեդականության առաջացումից և խալիֆայության կազմավորումից հետո քրիստոնյա արաբ մատենագրությունը նեղ սահմաններում իր գոյությունը պահեց Է—Ը դարերում: Դեռ կային քրիստոնյա արաբ բանաստեղծներ, ինչպես օրինակ Ախթալը, որը հաճախում էր օմայյան արքունիք խաչը վզին կախած:

Խալիֆայության տիրապետության տակ քրիստոնյա քեդվին արաբները հիշյալ դա-

¹ Քրիստոնեական արաբական մատենագրությունը հայկական, վրացական, ասորական, դպտական և եթովպական գրականությունների մեծ ամենատարածվածության մեջ էր բյուզանդական մատենագրության հետ: Նա ըստ էության եղել է ասորական և դպտական գրականությունների շարունակությունը արաբերեն լեզվով:

րերում աստիճանաբար քայքայվեցին, սակայն նրանց փոխարեն երևան եկավ արաբացած ասորիների և արաբացած դպտիների զանգվածը, որը բաղկացած էր հինգ եկեղեցական համայնքներից՝ մելքիտ (հուճադավան), հակոբիկ (միաբնակ), նեստորական, դպտի և մարոնի: Ըստ այս համայնքների էլ գոյացան հինգ գրական ճյուղեր կամ հոսանքներ, որոնք թեև մասամբ անջատ էին իրարից, բայց միաժամանակ ունեին ընդհանրություններ: Հիշյալ համայնքներից ամեն մեկը գրեթե մինչև ուշ միջնադար ունեցավ երկլեզու մատենագրություն, ընդ որում արաբացած ասորիները (հակոբիկ և այլն) գրում էին ասորերեն և արաբերեն, մելքիտները՝ հուճադեն և արաբերեն, իսկ դպտիները՝ դպտերեն և արաբերեն:

Քրիստոնյա արաբական մատենագրությունն ըստ էության սկիզբ առավ Թ դարում, և նրա հիմքը դրվեց թարգմանություններով: Աստվածաշնչի որոշ մասեր թարգմանվել են հուճադենից և ասորերենից: Ժ դարի արաբ մատենագիր Իբն ալ-Նադիմն իր «Ֆիհրիստ» կոչված հանրագիտական աշխատության մեջ հիշում է Աստվածաշնչի մի քանի արաբերեն թարգմանություններ:

Արաբերենը տարածվեց նաև հրեաների միջավայրում, և արդեն Թ—Ժ դարերում

² Մենք չենք անդրադառնում Սպանիայի մուգարաբներին՝ քրիստոնյա արաբախոս համայնքի մատենագրությանը, որը զարգանում էր արաբերեն և լատիներեն լեզուներով:

հետո Անտիոքն ընկավ նախ սելջուկների և ապա խաչակիրների տիրապետության տակ: ԺԳ—ԺԴ դարերում ընկնելով Եգիպտոսի մասնությունների ձեռքը, անկում ապրեց, իսկ պատրիարքարանը տեղափոխվեց Դամասկոս: Դրանից հետո մելքիտ մատենագիրների մեջ կարևոր դեմքեր չեն երևում, զարգանում է ոչ թե պատմագրությունը, այլ տոսկ դավանաբանական գրականությունը:

Մելքիտները հատուկ հետաքրքրություն են ցուցաբերել Ագաթանգեղոսի պատմության նկատմամբ, որի լավագույն ապացույցն է նրա մի քանի արաբերեն և հունարեն ձեռագրերի առկայությունը Սինայի ս. Կատարինեի (Եգիպտոս) հայտնի վանքում: Ն. Մառը 1902 թվականին հիշյալ վանքում հայտնաբերեց Ագաթանգեղոսի մի նոր, դեռ անհայտ, խմբագրության (այժմ կոչվում է «Վարք») արաբերեն օրինակը (պակասավոր)¹⁰: Մանրամասն քննարկման ենթարկելով այս տարբերակը, Ն. Մառը ցույց տվեց, որ սա ինքնուրույն խմբագրություն է: Այս նույն խմբագրության մի այլ արաբերեն ձեռագիր ևս հայտնաբերվել է նույն վանքում¹¹: Վերջինս ամբողջական է և պարունակում է այն սկզբնական հատվածը, որը պակասում է Ն. Մառի գտած ձեռագրում:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո մելքիտների ս. Կատարինե վանքում հայտնաբերվել են նաև Ագաթանգեղոսի պատմության մեզ հայտնի խմբագրության արաբերեն թարգմանությունը, որը կատարված է Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանությունից¹²: Այս արաբերեն թարգմանության համեմատությունը հունարեն և հայերեն բնագրի հետ ցույց տվեց, որ սա թարգմանված է մի հունական օրինակից, որը շատ ավելի մոտ է եղել հայկական բնագրին, քան հունարեն Ագաթանգեղոսի մեզ հայտնի որևէ մի ձեռագիրը: Արաբերեն թարգմանությունը հավանաբար կատարված է Թ—Ժ դարերում:

Մելքիտների մատենագրության հետ միաժամանակ Թ դարում հանդես եկան հակոբիկ ասորիների արաբերեն ստեղծագործությունները: Նրանց առաջին հայտնի մատենագիրը Տաքրիտի եպիսկոպոս Հա-

բիբ իբն Խիդմա Աբու Ռայթան է¹³, որի գործերը դավանաբանական բովանդակություն ունեն ուղղված մահմեդականների, հրեաների և մանավանդ մելքիտ եկեղեցու ջատագով Թեոդորոս Աբու Կուրրայի դեմ: Այս պայքարի թատերաբեմը, ինչպես տեսանք, դարձավ Հայաստանը, որի իշխան Աշոտ Մասկեր Բագրատունու խնդրանքով Աբու Ռայթան Մծքինից Հայաստան ուղարկեց Նանա սարկավագին: Սա Թեոդորոսին բանավեճում հաղթելուց հետո Բագրատ Բագրատունու (իշխանաց իշխան) օրոք և նրա պատվերով գրեց Հովհաննու Ավետարանի արաբերեն մեկնությունը, որը հետագայում հայերենի թարգմանվեց¹⁴:

Հակոբիկ ասորիները որոշ մասնակցություն ունեցան այն թարգմանական (հունարենից արաբերեն) մեծ աշխատանքին, որը նեստորականները կատարում էին խալիֆայության մեջ: Հայտնի է Աբդ ալ-Մասիհ իբն Նահմա ալ-Հիմսին, որը Թ դարում թարգմանություններ կատարեց Արիստոտելից:

Հարուստ ժառանգություն է թողել Ժ դարի հակոբիկ մատենագիր Աբու Ջաքարիա Յահիա իբն Ադի ալ-Տաքրիտին, որն իր փիլիսոփայական և դավանաբանական գրվածքներում բանավեճում է մահմեդական փիլիսոփաների հետ: Ժ դարի վերջի մատենագիր է Աբու Ալի իսա իբն Ջուրան, որը հայտնի է իր դավանաբանական գրվածքներով:

ԺԳ դարում, երբ ապրել է երևելի պատմիչ Միքայել Ասորին, երևան է եկել նաև արաբալեզու ասորի մեծ պատմիչ Գրիգորիոս Աբու-լ-Ֆարաջ իբն ալ-Իբրին (Բար Հեբրեոս)¹⁵: Ծնվել է 1225-ին Մելիտինեում, եղել է եպիսկոպոս և վերջապես Մափրիան (պատրիարքի տեղակալ): Մահացել է Մարադայում 1286-ին: Նրա ամենահայտնի աշխատությունն է «Տաքիս մուխտասար ալ-դուվալ» (Պետությունների համառոտ պատմություն), որ տալիս է թե՛ հին դարերի, թե՛ միջնադարի (Բյուզանդիա, խալիֆայություն և այլն) պատմությունը¹⁶: Հետաքրքրական են նրա տեղեկությունները Կիլիկիայի հայկական թագավորության մասին: Բար Հեբրեոսը արաբ պատմագրության մեջ երևելի դեմք է և քրիստոնյա արաբ մատենագիրներից ամենահայտնին ընդհանուր արաբ մատենագրության մեջ:

Հակոբիկ ասորիները հետաքրքրվել են

¹⁰ Н. Я. Мара, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), СПб, 1905.

¹¹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 209—237:

¹² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը, Երևան, 1968:

¹³ Graf, II, S. 222—226.

¹⁴ Նանայի Ասորից վարդապետի մեկնություն Յովհաննու Ավետարանին, Վենետիկ, 1920:

¹⁵ Graf, II, S. 272—281.

¹⁶ A. S. Atiya, A History of Eastern Christianity, London, 1968, p. 204—208.

հայ մատենագրությամբ և թարգմանել որոշ գործեր: Մեզ հասել է Վարդան Այգեկցու Աղվեսագրքի ասորաոտտ արաբերեն (բարշունի) թարգմանությունը¹⁷: Մանրակրկիտ քննելով Այգեկցու առակները և այն համեմատելով արաբերեն առակների հետ Ն. Մաթը ցույց տվեց, որ հայերենն է բընագիրը, իսկ արաբերենը՝ նրա թարգմանությունը:

Հակոբիկ ասորիների միջավայրում կատարված թարգմանությունն է այն ձեռագիրը, որ 1971 թվականին լույս ընծայեց Մ. վան Հարրուքը¹⁸: Ձեռագիրը գրված է ասորաոտտ արաբերեն (բարշունի) և այս պատճառով էլ այն բանասիրության մեջ մտավ Բարշունի վարք անունով:

Ուսումնասիրելով այս նորահայտ ձեռագիրը (գտնվում է Երուսաղեմի ասորիների գրադարանում) Մ. վան Հարրուքը եզրակացրեց, որ այս արաբերեն թարգմանությունն իր հիմքում պետք է ունեցած լինի մի ասորերեն բնագիր, որն իր հերթին պետք է հայերենից թարգմանված լինի: Բարեբախտաբար մի բանի տարի անց նա հայտնաբերեց նաև ասորերեն բնագիրը:

Բարշունի վարքը ինքնուրույն է իր բովանդակությամբ: Նա ոչ միայն նոր նյութեր ունի (Թադեոսի գրույցը և այլն), այլև Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ եղած սովորական նյութի մեջ էլ շեղումներ:

Եթե մեկքիտները և հակոբիկները փայլեցին պատմագրության և ջատագովության ասպարեզում, ապա նեստորականներն¹⁹ աչքի ընկան գիտության ասպարեզում կատարած ծառայություններով: Նեստորական ասորիները պատմական մեծ դեր խաղացին՝ նպաստելով արաբական մշակութային զարթոնքի շարժմանը (մանավանդ Թ. դարի առաջին կեսում) և գիտության ծաղկմանը:

Բացառիկ դեր կատարեց, օրինակ, Բախտիշու ընտանիքը²⁰, որը Ը—ԺԱ դարերում սերնդից սերունդ վարում էր Աբբասյան արքունիքի պալատական բժշկի պաշտոնը: Նրանք նախապես գործում էին Գունդիշպպուրում, ուր դեռ Խոսրով Ա Անուշիրվանի ժամանակից կար հիվանդանոց և բժշկա-

կան կանառ: Ջուրջիս իբն Բախտիշուն (մեռ. 771) Մանսուր խալիֆայի հրավերով տեղափոխվեց Բաղդադ, և նրանից հետո Բաղդադում ծառայաբար գործում էին նրա հետնորդները: Սրանք միաժամանակ իրենց ուսումնասիրություններով նպաստեցին բժշկական գիտության զարգացմանը և հունական բժշկությունը արաբներին ծանոթացնելուն:

Թ. դարի առաջին կեսում, մանավանդ Մամուն խալիֆայի օրոք (813—833), տեղի ունեցավ հունարենից արաբերեն թարգմանությունների մի ուժեղ շարժում, հովանավորված հենց արքունիքի կողմից: Ծարժումը իրականացավ ասորիների գիտական գործունեության շնորհիվ, բայց վճռական դեր խաղացին նեստորականները: Արու Ջաբարիյա Յուհաննա (Յահիա) իբն ալ-Բիթրիկը թարգմանիչ կոչեցյալ, Մամունի օրոք թարգմանել է Արիստոտելի, Գալենի և Հիպոկրատեսի գործերը:

Նեստորական թարգմանիչների մեծագույն դերը Հունայն իբն Իսհակն է²¹ (809—873), որը ծնվել է Հիրալում, սովորել Բաղդադում բժշկական երկերի հայտնի թարգմանիչ Յուհաննա իբն Մասալայի մոտ: Ուսումնասիրել է հունարենը և հայտնի դարձել որպես բժիշկ: Մամուն խալիֆայի հովանավորության տակ, որը Բաղդադում հիմնել էր հայտ ալ-Հիբմա (իմաստության տուն) մատենադարան թարգմանական կենտրոնը: Հունայնը իր որդու՝ Իսհակի և եղբորորդու հետ լայն գործունեություն ծավալեց, ընդ որում նա թարգմանում էր հունարենից ասորերենի, իսկ որդին՝ ասորերենից արաբերենի: Թարգմանվեցին Գալենի, Հիպոկրատեսի և Դիոսկորիդեսի գործերը, Պլատոնի Հանրապետությունը (Սիյասա), Արիստոտելի կատեգորիաները (Մակալատ), բնագիտությունը (թաբիիյատ) և այլ աշխատությունները:

Նեստորական արաբալեզու մատենագրության մեջ, դավանաբանական ասպարեզում, հայտնի է Տիմոթեոս Ա կաթողիկոսը իր «Բանավեճ Մահի խառնիքի հետ» աշխատությամբ: Արդ ալ-Մասիհ ալ-Քիդիին գրել է ջատագովությունն ի պաշտպանություն քրիստոնեության ընդդեմ մանիեականության²²: Այդ ժամանակ երևան եկավ «Բահիրայի գրույցը», ըստ որի այս քրիստոնյա վանականն է Դուրանի հեղինակը: Այս գրույցը հայտնի է նաև հայ պատմիչների մոտ:

Ժ. դարում նեստորականների արաբերեն գրական գործունեությունը շարունակվեց

¹⁷ Ժողովածույք ասակաց Վարդանայ (ըստ Նիկոդայոս Մառի) տեղեկություն և քաղաածք, գրեց Հ. Յ. Վ. Տաշևան, Վիեննա, 1900, էջ 11—15:

¹⁸ M. van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, Revue des études arméniennes, t. VIII, Paris, 1971, p. 13—157.

¹⁹ Նեստորականների մնացորդները այժմ կոչվում են քաղղևացիք (քիլդանի):

²⁰ Graf, II, s. 109—112.

²¹ Hitti, p. 312—314.

²² Graf, II, s. 114—118.

տալով դավանաբանական, լեզվական (արաբերեն-ասորերեն բառարան) և այլ բնույթի գրվածքներ: ԺԲ—ԺԳ դարերում իր ծաղկման վերջին շրջանն ապրելուց հետո նեստորականների գրական գործունեությունը դեպի անկում է ընթանում:

Նեստորականները համեմատաբար ավելի քիչ են հետաքրքրվել հայ մատենագրությամբ, քան վերոհիշյալ համայնքները: Մեզ հասել է մի փոքրիկ հատված «Նեստորական պատմության» (Սղերդի ժամանակագրություն)²³ մեջ, ուր հակիրճ ձևով պատմվում է, թե ու. Գրիգորը, փախչելով Դիոկղեսիանոսից, ապրում էր Հայաստանի լեռներում: Հայտնաբերելով նրան, Հայոց թագավորը առաջարկում է աստվածներին զոհ մատուցել, բայց մերժում ստանալով պատժ է նրան սողուններով լի հորի մեջ: Վերջապես դուրս բերվելով հորից ու. Գրիգորը նոր կրոնը տարածում է ամբողջ երկրում: Այս փոքրիկ հատվածը տալիս է հետաքրքրական նյութեր, որոնք կարևոր են Ազգաթանգեղոսի բնագրի ուսումնասիրման համար:

Այլ միջավայրի ծնունդ են դպտիները՝ Եգիպտոսի քրիստոնյա բնիկները: Ասորիքի և Վերին Միջագետքի քրիստոնյա ազգաբնակչությունը՝ մելքիտներ, հակոբիկներ, նեստորականներ և մարոնիներ, ունեն ոչ միայն ընդհանուր աշխարհագրական միջավայր, այլև մասամբ ցեղային (ասորի) ծագման ընդհանրություն: Այսուհանդերձ Եգիպտոսի արաբացած դպտիները նույնպես որոշակի ընդհանրություններ ունեն Ասորիքի ու Վերին Միջագետքի արաբացած ասորիների հետ: Եգիպտոսի դպտիների մեծամասնությունը կազմող միաբնակները սերտ կապի մեջ էին Ասորիքի հակոբիկների հետ, իսկ հունադավան դպտիները՝ մելքիտների հետ:

Արաբացած դպտիները ստեղծեցին ինքնուրույն և հարուստ մատենագրություն: Նրանց մոտ զարգացավ պատմագրությունը, դավանաբանական գրականությունը, լեզվի ուսումնասիրությունը, եկեղեցական իրավունքը և այլն:

Եգիպտոսի առաջին²⁴ հայտնի քրիստոնյա

²³ Addai Scher, *Histoire Nestorienne* (Chronique de Séert) Patr. Or., Paris, 1908. p. 217.

²⁴ Մելքոնյան. Հայ ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1970, էջ 188—189:

²⁵ Եգիպտոսում առաջին արաբալեզու քրիստոնյա մատենագիրը գուցե համարվեր Սաիդ իբն ալ-Բիթրիկը՝ Եվդիքիոս մելքիտ պատրիարքը, բայց քանի որ քրիստոնյա արաբ մատենագրության դպտական ճյուղը գլխավորապես միաբնակների ստեղծած գրականությունն է, ապա նա հիշվում է ասորի մելքիտների հետ:

արաբ մատենագիրը Սևերոս իբն ալ-Մուկաֆֆան է, որը հայտնի է Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության մասին իր մեծ աշխատությամբ: Սա կարևոր աղբյուր է ոչ միայն Եգիպտոսի, այլև Նոբիայի և Եթովպիայի եկեղեցիների և պատմության ուսումնասիրման համար²⁵:

Ճաթիմյան ժամանակաշրջանում (969—1171) դպտիների արաբալեզու մատենագրությունը ծաղկում ապրեց: ԺԱ դարում է կազմավորվել «Հարանց խոստովանություն» (Խտիրաֆ ալ-Աբա) կոչված ժողովածուն, որը միաբնակ եկեղեցիների համար կարևոր գաղափարական նշանակություն ուներ: Այստեղ կա նաև մի փոքրիկ հատված Ազգաթանգեղոսի պատմությունից (ու. Գրիգորի աղոթքը)²⁶:

ԺԲ դարի վերջի և ԺԳ դարի սկզբի մատենագիր է հայագահ Աբու Սալիհ ալ-Արմանին, որը հեղինակն է Եգիպտոսի եկեղեցիների ու վանքերի պատմության: Այս աշխատությունը Հ. Ղ. Ալիշանի²⁷ կողմից թարգմանված է հայերենի՝ ուսումնասիրությամբ հանդերձ:

Արաբալեզու գրականությունը Եգիպտոսում ամենափայլուն շրջանն ապրեց ԺԳ դարում (Այյուբյանների և առաջին մամլուքների ժամանակաշրջանում): Հատկապես աչքի ընկնող անձնավորություն է ալ-Մաքին Զիրջիս կոչեցյալ «իբն Ամիդ», որը գրել է պատմական մեծ աշխատություն՝ ալ-Մաջմու ալ-Մուբարաթ (օրհնյալ ժողովածու)²⁸, սկսելով աշխարհի արարչագործությունից և հասցնելով մինչև ԺԳ դարը: Մաքինը օգտագործել է նախորդ պատմիչների երկերը, իսկ իր ապրած ժամանակաշրջանի համար նա որպես ականատես-վկա կարելի էր տեղեկություններ է տալիս: Նրա աշխատությունը հետագայում օգտագործել է նշանավոր մահմեդական պատմիչ Մակրիզին (1364—1442), մանավանդ Եգիպտոսի քրիստոնյաների մասին տեղեկություններ քաղելու համար: Այս ժամանակաշրջանում իր մեկնողական և դավանաբանական գրվածքներով հայտնի է հայագահ Բութրոս (Պետրոս) ալ-Սադամանտի ալ-Արմանին²⁹:

ԺԳ դարում հայտնի դարձան Ասալ եղբայրները, որոնք պետական տեսչություններում քարտուղարներ էին, և նրանցից հայտնի է Աբու Իսհակ Իբրահիմ իբն ալ-

²⁵ Graf, II, S. 300—317.

²⁶ G. Garitte, *Documents pour l'étude de livre d'Agathange*, Vatican. 1946, p. 402—403.

²⁷ Աբուսաֆի հայ, Պատմություն եկեղեցեաց և վանորդեց Եգիպտոսի, Վենետիկ, 1895:

²⁸ Graf, II, S. 450—453.

²⁹ Graf, II, S. 351—356.

Ասասյը, որն ունի դպտերեն-արաբերեն բառարան և մանավանդ դավանաբանական մի մեծ գործ՝ Մաջմու ուսուլ ալ-Իհն (կրոնի հիմունքների ժողովածու)։ Այստեղ հիշվում են բազում եկեղեցու հայրեր, որոնց մեջ է նաև Գրիգոր Լուսավորիչը։

Նույն դարից մեզ հասել է նաև Բուրբուս ալ-Ռահիբին (Պետրոս վանական) վերագրվող պատմական աշխատությունը և Աբուլ-Բարաքատի դավանաբանական հանրագիտարանը, ինչպես նաև դպտերեն-արաբերեն բառարանը։

ԺԻ—ԺԵ դարերը (մամլուքյան ժամանակաշրջանը) եղավ մատենագրության անկման ժամանակաշրջան, երբ այլևս գրական կարևոր գործեր երևան չէին գալիս։

Ղպտիների արաբալեզու մատենագրությունը մեծ չափով թարգմանվել է եթովպերեն, և հավանաբար այս ճանապարհով է, որ Ագաթանգեղոսի պատմության արաբերեն խմբագրությունները ծանոթ են դարձել եթովպացիներին։

Ղպտի մատենագիրները լավ ծանոթ են եղել Ագաթանգեղոսի պատմությանն ու Գրիգոր Լուսավորչին և հաճախ հիշել են իրենց գրքերում։ Սակայն մեզ ծանոթ միակ ամբողջական շարադրանքը, որը դպտական միջավայրից է, արաբերեն համառոտ վարքն է՝ Ժ. Գարիտի կողմից հայտնաբերված Կահիրեի դպտական թանգարանում գտնվող ԺԴ դարի ձեռագրում³⁰։ Բնագրի ուսումնասիրությունից Ժ. Գարիտը եզրակացնում է, որ սա հունարեն Ագաթանգեղոսի համառոտումն է։ Սակայն, ելնելով լեզվական որոշ հատկանիշներից, նա եզրակացնում է, որ նախապես շարադրված է եղել ղպտերեն, ապա թարգմանվել է արաբերենի։ Այս համառոտ վարքի հեղինակըն իր ուշադրությունը կենտրոնացրել է Գրիգորի անձնավորության վրա, ձգտում է շատ ղեպքեր նրա անվան հետ կապել։ Տրդդատի խոզացման պատճառը ոչ թե Հոփսիսիան կույսերի նահատակությունն է, այլ Գրիգորի Խոր վիրապ գետովը, կամ Նիկիայի ժողով է գնում ոչ թե Արիստակեսը, այլ Գրիգորը և այլն։

Ուշ միջնադարի քրիստոնյա արաբ մատենագրության մեջ մեծ փոփոխություններ էին կատարվել։ Վաղ միջնադարում այնքան կարևոր դիրք գրավող նեստորականները և հակոբիկ ասորիները արդեն շատ էտ էին մնացել, իսկ ամենահետին տեղում գտնվող Լիբանանի մարոնիները արագորեն զարգացան և արաբալեզու ճոխ գրականություն

ստեղծեցին։ Նրանք շիման մեջ էին Եփրայի, մանավանդ Իսապիայի հետ, որ արաբերեն բազմաթիվ գրքեր էին տպվում Հռոմի Աթոռի ջանքերով։

Մարոնիների առաջին ակնառու դեմքը Ջիբրայիլ ալ-Կուլահին է (մեռ. 1515), որի աշխատությունների մեջ շարադրված է մարոնիների պատմությունը։ Մարոնիների իսկական զարգացման շրջանը ԺԷ դարն էր, որի երկրորդ կեսում հանդես եկավ Իսթիֆան ալ-Դուայիին՝ դարձյալ մարոնիների բազմահատոր պատմության հեղինակ։ Նրան մասամբ ժամանակակից է Ջիբրայիլ Ջիրմանուս (Գարրիել Գերմանուս) Ֆարհատը³¹ (1670—1732), որը հայտնի է որպես արաբական բանասիրության մեծ գիտակ և ունի արաբերեն քերականություն, բառարան, հոնտորություն և այլն³²։

Մարոնիների միջավայրում հայ մատենագրության նկատմամբ հետաքրքրության մի նմուշ է այն արաբերեն համառոտումը, որի ձեռագիրը գտնվում է Բեյրութի ֆրանսիական համալսարանի մատենադարանում։ Սա արաբերեն համառոտումն է Անտոնիոս Բոնուկկիի իտալերեն մշակման։

Բոնուկկիի³³ մշակումը գեղարվեստական չէ, այլ դավանաբանական վեճերի համար կազմված մի շարադրանք, որ ի մի են բերված Գրիգոր Լուսավորչի մասին եղած բազում աղբյուրների տեղեկությունները։ ԺԸ դարի սկզբին ի հայտ եկած այս գործը հենց նույն դարում նախ թարգմանվել է հայերենի և ապա ունի մարոնի կրոնավորի ձեռքով իտալերենից համառոտ թարգմանվել արաբերենի։

ԺԷ—ԺԸ դարերում Ասորիքում ստեղծվում է նաև արաբալսոս (հոռմեադավան) հայերի արաբալեզու մատենագրությունը³⁴։ Թեև միջին դարերում, ինչպես տեսանք, եղել են առանձին հալազգի արաբալեզու մատենագիրները (օր. Աբու Սալիհը), այ-

³¹ Graf, III, S. 406—428.

³² Արևելագիտության մեջ բացառիկ հռչակ է վայելում մարոնի Յուսուֆ իբն Շիմուն ալ-Սիմոնին (Ժոզեֆ Սիմոն Ասեման, 1687—1768), հատկապես հայտնի է նրա արևելյան բոլոր ժողովուրդների մատենագրության 12 հատորանոց լատիներեն պատմությունը (Bibliotheca Orientalis) և Վատիկանի ձեռագրերի 20 հատորանոց նկարագրությունը։ Ասեմանի ընտանիքը տվել է նաև այլ կարկառուն ներկայացուցիչներ։

³³ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի պատմության Անտոն Բոնուկկիի մշակումը և նրա արաբերեն համառոտ թարգմանությունը, «Էջմիածին», 1976, Ե. էջ 45—50։

³⁴ Graf, IV, S. 82—93.

³⁰ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի նորահայտ արաբերեն համառոտումը, «Էջմիածին», 1961, 2, էջ 27—32։

սուհանդերձ, մի ամբողջ գրականություն չի եղել:

Այս մատենագրությունը սկիզբ առավ ԺԷ դարի վերջին և ԺԸ դարի սկզբին, և նրա առաջին կարևոր դեմքը Մկրտիչ ալ-Քասիբն էր, որից հետո ԺԸ դարում հիշվում են Աբրահամ Արծիվյանը, Հակոբ Յուսիֆյանը և ուրիշներ:

Դավանաբանական, պատմական և այլ բնույթի գործեր տվել են նաև ԺԹ դարի առաջին կեսի հեղինակներ Գաբրիել Հադիդը, Իբրահիմ Բուրալին, Անտոն Խանջին և ուրիշներ:

Այսպիսով, հայ մատենագրության առն-

չությունները քրիստոնյա արաբական³⁵ հետ տևեց մոտավորապես մեկ հազարամյակ, որի ընթացքում հիմնականում հայ մատենագրությունն էր, որ փոխ էր տալիս քրիստոնյա արաբականին (Ագաթանգեղոս, Աղվեսագիրք), իսկ ինքը վերջինից քիչ բան է փոխ առել:

³⁵ ԺԹ դարի երկրորդ կեսից արդեն վերանում է արաբական երկու (մահմեդական և քրիստոնյա) գրականությունների սահմանազատումն ըստ համայնքների և խոսվում է մեկ ընդհանուր արաբական գրականության մասին:

